

Politiek geweld

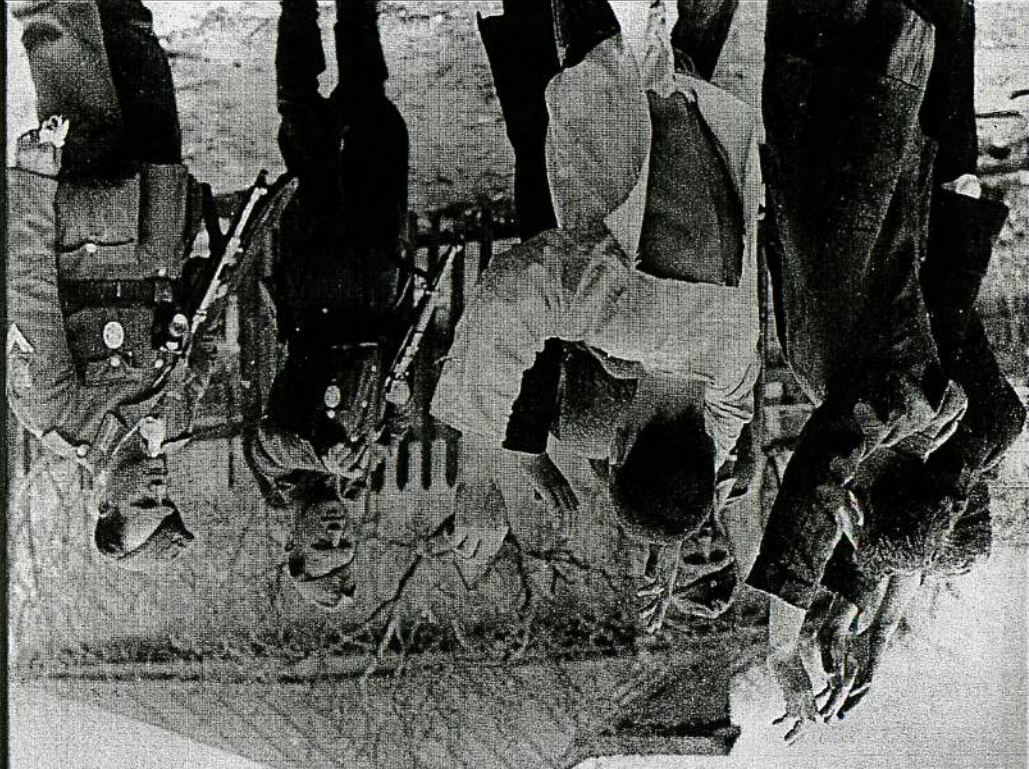
Zesitiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie

Etnisch conflict, oorlog en genocide
in de twintigste eeuw

gastredactie
Ton Zwaan

-Walburg Pers

Soyet-Unie, 26 mei 1943.
Duitse soldaten arresteren
buiters verdacht van partiza-
nenactiviteit. (NIOD)

De brutalisering voorbij?

De Eerste Wereldoorlog en politiek geweld in Europa

Benoit Majerus en Antoon Vrints

'Aus Kriegen, in denen sich Menschen an Gewalttätigkeiten aller Art gewöhnt haben, kehren die Überlebenden in die befristeten Räume ihrer Staatsgesellschaften zurück. Man erwartet dann von ihnen, dass sie sich sozusagen im Nu auf die dort geforderte Gewaltlosigkeit umstellen. Aber oft genug lässt sich das so schnell nicht machen. Die Flut der gewalttätigen Kriege trägt häufig noch über Generationen hin Wellen der Gewalttätigkeit in die pazifistischeren Staatsgesellschaften hinein';

N. Elias, *Studien über die Deutschen*, 232

Nu de laatste oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog van het toncel verdwenen zijn, staat de vraag naar de doorwerking op lange termijn van 1914-1918 op de Europese geschiedenis paradoxaal genoeg misschien meer dan ooit in het centrum van de historische belangstelling. Een van de belangrijkste aanjagers van het hernieuwde debat over de Eerste Wereldoorlog was een boek van de Duits-Amerikaanse historicus George Mosse.² In de ogen van Mosse beslaat er een duidelijke relatie tussen de ervaring van de Eerste Wereldoorlog en het geweldadige politieke traject dat Duitsland later gekend heeft. Hij schreef in een haast achtelozе verwijzing naar het werk van Norbert Elias dat het civilisatieproces niet ongeschonden uit de Eerste Wereldoorlog gekomen was. Mosse legde het verband tussen het oorlogsgeweld enerzijds en het naoorlogse politieke geweld, het antisemitisme en het totalitarisme anderzijds. Het massale geweld tijdens de oorlog zou geleid hebben tot een groeiende onverschilligheid ten aanzien van de dood. Na het overlijden van duizenden soldaten zou het leven van een individu veel van zijn waarde verloren hebben. Meer nog, in Mosses visie zou de massale dood aanvaardbaar gemaakt zijn door een proces van verheerlijking en banalisering dat hij als 'brutalisering' aanduidde. De banali-

sering van de dood zou dus niet beperkt zijn gebleven tot de soldaten, maar zou ook in de bredere samenleving doorgedrongen zijn. Een mythe van de oorlog werd gecreëerd waarin een haast religieuze verering van de strijder centraal stond. Het brutaliseringsproces maakte het mogelijk dat de herinnering aan de oorlog toegankelijk werd door extremisten en zou zo uiteindelijk uitdraaien op de triomf van het nationaal-socialisme. Vanaf het ogenblik dat ze geformuleerd werd, is deze these voorwerp van intensief historigrafisch debat in Duitsland geweest: in het leeuwendeel van de recente Duitse publicaties over de Eerste Wereldoorlog en de naoorlogse periode wordt expliciet (maar vaak heel kritisch) naar *Fallen Soldiers* verwezen.

In de afgelopen jaren is de historigrafische invloed van Mosses boek nog sterk toegenomen. Het werd in het Frans vertaald en ging één van de dragende werken van de zogenaamde school van Pétronne vormen.³ Bovendien getuigde de gedurfdе Franse vertaling van de titel van de bredere Europese aspiraties van Mosses leerling: *De la Grande Guerre au totalitarisme. La brutalisation des sociétés européennes*.⁴ De Eerste Wereldoorlog wordt als een kantelmoment opgevat dat het verdere verloop van de twintigste-eeuwse Europese geschiedenis zou bepalen. Het geweldadige karakter van totalitaire politieke systemen als fascisme en communisme zou in die optiek de uitloper vormen van een brutaliseringsproces dat zich onder de invloed van de massale geweldadige ervaring tijdens de Eerste Wereldoorlog zou hebben afgespeeld. Twee Franse historici, Anneke Becker en Stéphane Audoin-Rouzeau, stellen in een invloedrijk boek expliciet de 'brutalisering' van George Mosse tegenover het 'civilisatieproces' van Norbert Elias;⁵ Elias wordt met name (westers) voortuitgangsoptimisme en selectieve blindheid ten aanzien van het massale geweld tijdens hedendaagse conflicten aangewreven. Waar Mosse de brutalisering voornamelijk situeerde in het proces van zin- en betekenisgeving van de oorlogseraving, legden Becker en Audoin-Rouzeau in veel sterkere mate de nadruk op de invloed en doorwerking van de directe ervaringen met geweld van de miljoenen soldaten aan het front. In hun ogen was het in eerste instantie het massale uitoefenen en ondergaan van fysiek geweld die tot de brutalisering van de Europese samenlevingen zouden leiden. In deze bijdrage wordt gepoogd de brutaliseringsstheses, zoals die thans met veel vertevredigdig wordt, op haar merites te onderzoeken door haar te confronteren met bevindingen uit recent historisch onderzoek.

Gezien de heftigheid waarmee de vurigste verdedigers van de brutale settingshese zich tegen de opvattingen van Norbert Elias zetten, ligt het voor de hand voor eerst hun bezwaren tegen diens werk te bespreken. Na herlezing van *Über den Prozess der Zivilisation* met de recente formulering van de kritiek in het achterhoofd kan men niet aan de indruk komen dat agiterkend wordt met een al te eenduidige en – paradoxaal genoeg – statische voorstelling van het civilisatieproces. Om te beginnen wordt echter genegeerd dat Norbert Elias zelf worstelt met de pregnante vraag hoe de massale uitroeiing van geweld, bijvoorbeeld tijdens heden-dagse oorlogen, zich laat rijmen met de algemene tendens van het civilisatieproces. Tot één duidelijk antwoord komt hij weliswaar niet, maar hij brengt het fenomeen oorlog af en toe wel degelijk ter sprake in zijn hoofdwerk. Hij attendeert met name op de mogelijkheden dat zich binnen de algemene dynamiek van het civilisatieproces bewegen in de tegenovergestelde richting kunnen voordoen. Wat meer is, de passages in later werk waar Elias expliciet ingaat op de mogelijke gevolgen van een langdurige blootstelling aan geweld tijdens een oorlog, vertonen soms een opvallende gelijkertijd met de opvattingen van zijn strengste kritikers zoals bijvoorbeeld duidelijk uit het motto van deze bijdrage blijkt.

zou worden, maar integendeel lang zou kunnen voortsluipen, groeide in brede kring de bekommernis over de effecten op de soldaten van het langdurige ondergaan en uitvoeren van geweld. Zo schrijft Stijn Strevels, die net achter het westelijk front in Vlaanderen woonde, reeds in september 1914 in zijn oorlogsdagboek: 'Ik zit me te bedenken die voorshands al niet te beschadeld waren of teruggevoelig en die daar nu hun lusten mogen vieren en schieten op de Duits dat 't plezier is! Die 't wilde veldleven hebben meegemaakt en gelogen als vee, maanden lang... wat zal er van hun menselijke beschaving (...) nog terecht komen? Nu hoort men niets dan dapperheid prijzen en moed-dood-schieten ten koste van zijn eigen leven is de opperste deugd! (...) Ik heb hier dees dagen een brieftkaart ontvangen van een vriend – een deftig, beschadeld jongen. Hij schrijft: "Ik word elke dag wat meer beest en dus wat moediger soldaat". Dat vooral is rekenend en ik denk dat men op 'moed en dapperheid' weer goed te maken!

Strevels' vrees paste in een breder gedragen angst onder Europese elites en conservatieven dat de ingrijpende oorlogservaring het respect voor de heersende morele normen zou ondergraven en daarmee de bestaande maatschappelijke oedening in gevaar zou brengen.¹ Overigens was niet alleen het morele lot van de soldaten, maar ook de respectabiliteit van de burgerbevolking, een bron van angst. Zo bestond op het vlak van de seksualiteit niet enkel het beeld dat de (ruale) soldaten aan het front in contact kwamen met woortheen onbekende praktijken, maar ook de angst dat soldatenvertoewen zich in afwezigheid van hun man losbandig zouden gaan gedragen. De vrees voor een morele desintegratie van de samenleving leidde er in een aantal landen toe dat onder meer langs wettelijke weg de terugslas vanuit strikt normatief perspectief aangehaald werden. Op tal van terreinen (van de reglementering van prostitutie en wetten op het alcoholgebruik, via een strengere vreedwilligenwerving tot de organisatie van de vrijebidsbeslissing) was er duidelijk sprake van een intensivering van beschavings- en moraliseringssoffensieven om het gepercipieerde gevaar van chaos en normaloosheid in te dammen. Paradoxaal genoeg had de oorlog, die vaak afgeschilderd werd en wordt als meer kracht de 'beschadeld' gedragssatandaarden werden opgelegd. De opvatting dat de soldaten gebrutaliseerd van het front terugkwamen, leefde echter in bredere kring dan alleen onder conservatieve elites. Zo

selede de Duitse jurist Moritz Liepmann in 1930 in een criminologische studie binnen het kader van de werkzaamheden van de *Cambridge Foundation* dat de idee gemeengoed was dat de haasse in het aantal moorden in het naoorlogse Duitsland terug te voeren was op de gewijzigde gedragsstandaard van de oud-strijders als gevolg van de oorlogservaring?

Al beantwoordt de kritiek dat Norbert Elias oorlogen en vervolgingen in de hedendaagse periode ardeed als irrelevante 'incidenten' niet aan de realiteit, het feit blijft dat de algemene geest van zijn hoofdwerk voornamelijk een sterke mate van continuïteitsdenken uitstraalt. De nadruk die Elias op de algemene ontwikkelingslijn en -richting van het civiilisasieproces legt, staat niet in verhouding tot de slechts terloopse aandacht die hij aan tegengestelde tendenzen besteedde. Grootschalige vormen van geweld zoals oorlogen of vervolgingen hadden in *Über den Prozess der Zivilisation* een meer expliciete behandeling verdiend, aangezien ze pertinente vragen doen rijzen over de precieze dynamiek van het civiilisasieproces. Toch is de kritiek dat Elias zich liet leiden door vooruitgangsoptimisme en eutopacientisme niet terecht. Zeg gaat uit van een statische visie op civiilisering terwijl Elias juist het procesmatige karakter ervan benadrukte. In zijn latere werk gaf Elias de voorkeur aan de meervoudsvorm 'civiilisasieprocessen' om recht te doen aan de complexiteit van de ontwikkelingslijn zoals die zich in West-Europa sinds de Late Middeleeuwen voltrokken had. Als illustratie van het precieze karakter van civiilisasieprocessen ging hij in een latere studie die deper in op de Duitse geschiedenis, waarbij hij een hoofdstuk de velzeggende titel 'de ineenstorting van de civiilisatie' gaf.¹⁰ Een geciiliseerde gedragsstandaard kan in Elias' optiek nooit als een blijvende verworvenheid worden beschouwd. Elias beklemtoonde bovendien dat civiilisatie geen 'nulpunt' ken, dat er geen kantelmoment in de menselijke geschiedenis aan te geven is waarop de mensen ophielden 'ongeciiliseerde samenlevingen bestaan, net zo min als een geheel geciiliseerde samenleving denkbaar is. Vanuit deze wetenschap wordt het duidelijk dat alleen in relatieve, graduele en vergelijkende termen uitspraken gedaan kunnen worden over civiiliseringsprocessen en dat de dichotomie tussen 'beschafde' en 'onbeschafde' samenlevingen niet voldoet.

De brutaliseringshese getuigt zelf van een uitgesproken dichotomie benadering: de massale eraring met geweld tijdens de Eerste

Doden en verwonden

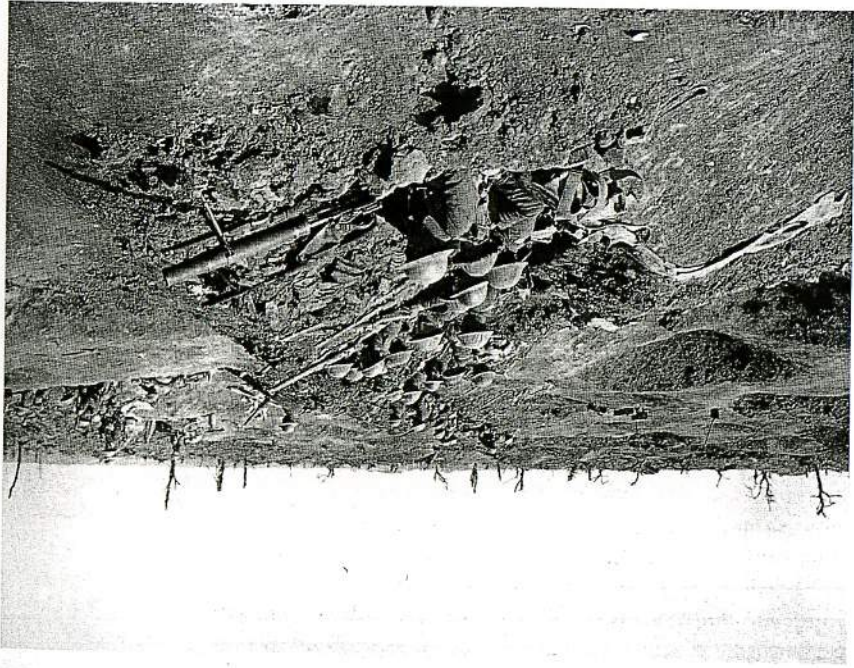
Wereldoorlog wordt voorgesteld als een kantelmoment waarop de ingetild voor een geweldadige habitus. Een dergelijke schematische, haast mechanische, invalshoek doet echter geen recht aan de complexiteit van de problematiek. De beperkingen van de these die een mechanisch verband legt tussen de geweldseeraringen van de soldaten en de brutalisering van hun gedragingen, blijken ten volle wanneer ze geconfronteerd worden met empirisch onderzoek over de Eerste

men van geweld tussen 1914 en 1918 gekarakteriseerd worden?

Het lijkt geen twijfel dat de Grote Oorlog tot een ongekende massificatie van het geweld heeft geleid. De cijfers spreken in dit verband voor zichzelf. Neggen miljoen mensen overleefden de oorlog niet. Meer dan twintig miljoen soldaten kwamen gewond en verminkt uit de strijd. De beeldvorming over het massale geweld werd lange tijd beheerst door een beperkt aantal getuigenissen, zoals die van Ernst Jünger bijvoorbeld. De oorlog werd erin voorgesteld als een dagelijks gevecht van man tot man in de loopgraven. Ook in de cinematografie over de Eerste Wereldoorlog domineerde dit beeld. In de film *Capitaine Coran* (1996) van Bertrand Tavernier lijkt de oorlog een aanslepend bloedbad, uitgevochten met primitieve wapens zoals messen en bajonetten, een conflict dat op het eerste gezicht weinig overeenkomsten vertoont met de hedendaagse oorlogvoering. Het brutale, archaische beeld van het vijf-aan-vijf-gevecht overheerst in het collectieve geheugen en bepaalt ook goeddeels de geschiedschrijving.

Vanuit verschillende perspectieven kunnen vraagtekens worden geplaatst bij die eenzijdige beeldvorming over de geweldseeraringen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Om te beginnen moet rekening gehouden worden met belangrijke geografische verschillen. In het Westen liep de bewegingsoorlog van de eerste weken al snel vast en nam de vorm van een 'loopgravenoorlog' aan. In het Oosten kwam het

door de uitgestrektheid van het gebied niet tot één aaneengesloten front. Ook nationale verschillen tussen de oorlogvoerende partijen die-
 nen in overweging genomen te worden. Om de weerslag op de betrok-
 ken samenleving te kunnen duiden, moet eveneens rekening worden
 gehouden met verschillen in mobilisatiegraad. Duitsland mobiliseerde
 zo ongeveer 80% van de mannen tussen 15 en 49 jaar, Rusland 40% en de
 Verenigde Staten 16%. Ook moet de mobilisatiegraad gerespecteerd wor-
 den aan de mortaliteitsgraad in de verschillende legers. Het Oostfront
 blijkt bijzonder dodelijk te zijn geweest. Over het algemeen bleek het
 Duitse leger het meest efficiënt: afgezien van de laatste maanden van
 de oorlog, waren de verliezen er proportioneel gezien minder groot
 dan in het Franse of Britse leger. Terwijl 17% van de Franse gemobili-
 seerden het leven liet, bedroeg dit percentage zowel voor Rusland als
 voor Groet-Britannië 10%. De tijdsdimensie is evenzeer van belang:
 van een gelijkvormig ritme van de dood was geen sprake. Zo bedroegen
 de verliezen van het Duitse leger aan het westelijk front 12,4% in augustus-
 tus en 16,8% in september 1914, terwijl het gemiddelde maandelijks
 verlies voor de gehele duurt van de oorlog aan dit front 'slechts' 3,5%
 bedroeg. Dit relatief lage cijfer wordt ten dele verklaard door het feit
 dat de soldaten zich niet aanhoudend aan het front bevonden. Het
 voorbeeld van Duitsland dat in een aantal Europese gebieden als bezet-
 tingsmacht optrad, is in dit verband zeker uitzonderlijk. In mei 1918
 bevonden zich vier miljoen Duitse soldaten aan het westelijk front,
 950 000 aan het oostelijk front en twee miljoen in de bezettingslegers.
 In oktober 1918 waren er meer soldaten in de bezette gebieden (2,9
 miljoen) dan aan het westelijk front (2,5 miljoen). Maar ook in andere
 legers besloeg de periode aan het front niet de helft van de diensttijd:
 een Brits bataljon bevond zich gemiddeld 42% van de tijd aan het front,
 38% in reserve achter het front en 20% in verlof. Interessant is ook de
 aard van de dood. In weerswil van de beeldvorming betrof het veelal een
 anonieme dood. Drie kwart van de Duitse en Franse gewonden werd
 geraakt door artilleriegeschut. De verwondingen door sabes, bajonet-
 ten of messen bedroegen slechts één procent van het totaal. Ook mag
 niet uit het oog verloren worden dat velen niet direct omkwamen door
 krijgshandelingen, maar door de gebrekkige ravitaillering en medici-
 sche verzorging. Een zesde van de doden in het Oostenrijks-Hongaar-
 se en een vijfde van de doden in het Franse leger overleed aan ziekten.
 Deze reeks numerieke gegevens wil vooral de fundamentele meer-
 duidelijkheid van de evattingen met geweld tijdens de oorlog duidelijk
 maken. In weerswil van de beeldvorming kunnen ze niet gereducerd

Frankrijk, 1914. Britse soldaat op het slagveld. (MID)

worden tot vijf-aan-lijfgewechten in de loopgraven. De diversiteit in
 dit verband noopt tot voorzichtigheid ten aanzien van de reductie-
 tische visie, waarbij de ervaring van 'het' geweld tijdens de Eerste
 Wereldoorlog bijna automatisch tot een brutalisering van gehele
 Europese samenlevingen zou hebben geleid. De cijfers wijzen er
 bovendien op dat er geen rechtstreeks verband bestaat tussen de
 intensiteit van het geweld waarmee een bepaald land tijdens de oorlog
 geconfronteerd werd, en de naoorlogse politieke ontwikkeling. Zo valt
 op dat de landen die na de oorlog in totalitair vaarwater terecht
 kwamen, tijdens de oorlog niet noodzakelijkwijsgrotere verliezen
 geleden hadden.

Rest de vraag of en hoe de soldaten reeds tijdens de oorlog bein-
 vloed werden door hun geweldservaringen. Joanne Bourke doorbrak in
 dit verband een taboe door te wijzen op het plezier in het doden dat
 soldaten onder bepaalde omstandigheden ervaren.¹⁰ Ook in andere stu-
 dies wordt dit element aangehaald dat wijst op een zekere brutalise-
 ring en soms zelfs op een zekere banalisering van de dood van anderen.
 Aribert Reimann van zijn kant toont zich bijzonder terughoudend ten

aanzien van een eventuele brutalisering die tijdens de oorlog ingezet zou zijn." Uit zijn nauwgezette analyse van het taalgebruik van Duitse en Britse soldaten blijkt slechts een 'semantische Gewaltbereitschaft', die bovendien, vooral in Duitsland dan, gericht was tegen binnelandse vijanden. Bij de Britse soldaten stelt hij in werwil van de banaliseringsthese een toegenemde gevoeligheid vast ten aanzien van het lijden van hun kameraden. In regensstelling tot wat vaak gedacht wordt, waren de dood en het doden niet taboe in de soldatenbrieven. Volgens Klaus Latzel overheersen de woorden 'Trauer' en 'Leid' in de beschrijvingen van de dood door soldaten. "Het begrip 'wraak' is daarentegen nagenoeg afwezig. Bovendien wordt de noot 'vaderlandsliefde' slechts zelden gebruikt om zin aan de dood geven, wat erop wijst dat een eng nationaal perspectief geen recht doet aan de complexiteit van de ervaringen van de soldaten.

Niet alleen soldaten werden tijdens de Eerste Wereldoorlog met uitgesproken geweld geconfronteerd. De toenemende betrouwenheid van de burgerbevolking in de Eerste Wereldoorlog is één van de belangrijkste argumenten om hem als een totaal conflict te kwalificeren. John Home en Alan Kramer analyseren hiervan het spectaculairste aspect in hun studie van de slachtpartijen die bij de invasie door Duitse troepen in België en Noord-Frankrijk aangereicht werden." In de bezette gebieden werd de burgerbevolking blootgesteld aan een breed spectrum van geweldpleging, variërend van standrechtelijke executies tot dagelijkse pesten. Naast de onderdrukking van bevolkingen onder bezetting, bracht de oorlog in nagenoeg alle Europese samenlevingen op allerlei terreinen grondige versomingen van het dagelijks leven teweeg. Helaas is de historiografie nog niet ver genoeg gevorderd om uit te maken waartoe de doorwerking (brutalisering of niet?) van de angst, de honger en de schaarste op de na-oorlogse samenlevingen precies bestond. In dit verband komt Belinda Davis voor Berlijn tot paradoxale conclusies: enerzijds onderscept ze dat de ervaring van het homefront tot een verserking van participatieve en democratische tendenzen heeft geleid; anderzijds geeft ze aan dat 'the horrors of the regime that followed Weimar (...) must be related to the violence of the homefront'. "De democratisering die in vele landen tijdens of na de oorlog doorgevoerd werd (door bijvoorbeeld uitbreiding van het kiesrecht), kan in dit verband niet zomaar als een irrelevant incident aangedaan worden dat geen invloed gehad zou hebben op het donkere karakter van het interbellum.

Beaanwoordt het beeld van de moeilijke reintegratie van de gebtraliseerde oud-strijders wel aan de realiteit? Uit recent historisch onderzoek blijkt dat voorzichtigheid en oog voor diversiteit in dit verband geboden zijn. De uiteenlopende ontwikkelingen in diverse Europese landen wijst er in ieder geval op dat van een automatisch verband tussen de geweldsvarianten tijdens de oorlog en een gewelddadige politieke habitus na de oorlog geen sprake was.

In het Oosten, en met name in de toekomstige USSR, was het bloedvergieven met het verdrag van Brest-Litovsk gescenzins afgelopen. Er ontspan zich een burgeroorlog die bovendien verergerd werd door interventies van diverse Europese machten en voortduerde tot in 1921. De strijd werd door verschillende oorzaken gecomplieerd: al bestaande sociale en etnische tegenstellingen, het geweld van de Eerste Wereldoorlog en het extremisme van links en rechts. De vraag in hoeverre de frontervaring bepalend is geweest bij het ontstaan en de intensiteit van de uitbarsting van geweld, is nog niet beantwoord. Annette Becker en Stéphane Audoin-Rouzeau gaan ervan uit dat er tussen de oorlogservaring en het totalitarisme een 'lien sans lequel toute analyse du communisme soviétique (...) reste insatisfaisante' bestaat.¹⁰ Recent onderzoek biedt een genuanceerder beeld. Voor Dittmar Dahlmann overheersen de lange-termijnontwikkelingen in de Russische geschiedenis. Sinds het begin van de eeuw was geweld 'ein legitimes Mittel der politischen Auseinandersetzung'.¹¹ Het was in zijn ogen niet de ervaring van de Eerste Wereldoorlog, maar de burgeroorlog als zodanig die tot een escalatie van de intensiteit van het geweld leidde. Nicolas Werth concentreert zich op zijn beurt op de samenhang tussen het geweld van Russische soldaten en boeren. Hij besluit dat de meeste revoltes in rurale streken gedragen worden door de boerenbevolking, maar geïnitieerd werden door soldaten. "Tegelijkertijd geeft hij echter aan dat deze soldaten niet rechtstreeks van het front kwamen en dat het aandeel desertereurs relatief gering was.

Voor Duitsland, het land waarop de brutaliseringsthese aanvankelijk werd toegepast, is het debat evenmin verre van agerond. Een rechtstreekse band tussen de Eerste Wereldoorlog en het nationaal-socialisme werd lange tijd als evident beschouwd. Was Hitler zelf immers geen oud-strijder en was zijn politieke bewustwording niet ingezet nadat hij gewond was geraakt? Bovendien had de nationaal-socialistische propaganda zich met veel ijver meester gemaakt van de mythologie over 1914-1918 (Langemark, Dolchsmisslegende...). Sinds een

jaar of vijftien wordt deze beeldvorming door Duitse historici tegen de reïntegratie van de soldaten in de Duitse samenleving en op de eerste jaren van de Weimarerrepubliek. Richard Bessel onderwierp als eerste deze problematiek aan een grondig onderzoek.²² Hij benadrukt – tegen de heersende beeldvorming in – de relatieve gemakkelijke overgang. Ondanks de ogenschijnlijke chaos als gevolg van de nederlaag en de revolutie, werd de overgrote meerderheid van de Duitse soldaten met verbazende snelheid in de samenleving geïntegreerd. Deze snelle reïntegratie heeft zeker bijgedragen tot een zekere pacificatie van de Duitse samenleving. Een voorbehoud moet evenwel gemaakt worden ten aanzien van de Freikorpsen die in het Oosten de strijd aangingen met de communisten. Ze waren echter maximaal 400 000 man sterk en behoorden bovendien niet allemaal tot de 11 miljoen Duitse soldaten. De Reichsbund, een Duitse pacifistische veteranenorganisatie, telde alleen al dubbel zoveel leden. Het werk van Benjamin Ziemann treedt in de voetsporen van Bessel. Door diep te graven in de ruitaal-katholieke en sociaal-democratische universa in Duitsland, komt hij subculturen op het spoor die zich de 'oorlogscultuur' niet blijvend eigen maakten. Met name voor de aanhang van de SPD en de KPD vormde de Eerste Wereldoorlog geen breukpunt. Ze werkten de voorbije oorlogsera-ting 'in den traditionellen Formen und Grenzen des sozialistischen Milieus und damit in einer historischen Kontinuität.' Dirk Schumann, de auteur van het omvangrijke werk over het politieke geweld tijdens de Weimarerjaren, biedt ten slotte op twee terreinen een frisse kijk. Enerzijds stelt hij, anders dan de heersende collectieve herinnering, dat het politieke geweld, zelfs tijdens de Kapp-Putsch, relatief beperkt bleef. 'Der wiltsch-worene "Bürgerkrieg" spielte sich vornehmlich in den Köpfen ab.'²³ Anderzijds benadrukt hij dat de uitvoerders van het geweld niet noodzakelijkewijs veteranen waren. Zo waren de oud-strijders niet de dragende krachten bij uitbrek van de geweldpleging tijdens de revolutionaire jaren 1918 en 1919. In dezelfde lijn reciteerden de proletarische Hundertschaften, in het leven geroepen om een antwoord te bieden op het geweld van extreem-rechts, voornamelijk uit groepen jonge arbeiders die tijdens de oorlogsjaren adollescenen waren.

Er bestaat in Duitsland ook een specifieke onderzoekstrategie die zich richt op de persoonlijke continuïteiten tussen de Eerste Wereldoorlog en het nationaal-socialisme. Afgaande op de studies die hieruit voortgevloeid zijn, is enige voorzichtigheid in dit verband zeker op zijn plaats. Op basis van biografieën van militairen van de sa bena-

te. Bovendien bood de intrede van Franse troepen in Duitsland ruimte tijd in beslag dan in Duitsland wat enige zenuwachtigheid veroorzaakte. Oorlogsmentaliteit wijzen. De demobilisatie nam in Frankrijk meer buiten toe zijn er inderdaad indicaties die op het doorwerken van de steek in Frankrijk blijvende effecten in die richting verwachten. Naar zou men, gezien de intensiteit van de Franse geweldserving, bij uit-voort Duitsland). Uitgaande van de logica van de brutaliseringsstese hoog in het Franse leger (71% van de gemobiliseerden, tegenover 47% tol aan mensellevens: het aandeel gesneuvelde en gewonden lag erg tendels op Frans grondgebied uitgewochten. De oorlog eiste een zware Een deel van het land werd bezet en de vijandelijkheden werden gro-tingsthesse. Frankrijk werd bijzonder zwaar door de oorlog getroffen. genomen, nog de belangrijkste contra-indicatie voor de brutalise-

De Franse casus lijkt, alle interne diversiteit en paradoxen in acht van legitimiteit, is in dit verband zeker een factor van belang. tergrond van een zwak staatsgezag, gekenmerkt door een geringe mate gen om het naoorlogse geweld van de fascisten te verklaren.²⁴ De ach-belang van de continuïteit met vooroorlogse tradities en verhoudin-bijna burgeroorlog ontwikkeld. Maar andere auteurs benadrukken het nene, raakte Italië vrijwel onmiddellijk in een gespannen toestand van aan te zijn. Vanuit zijn paradoxale positie als overwinnaar en overwon-meerderheid van de squadristen die Reichardt onderzocht, bleek veter-oorlogservaring en het naoorlogse politieke geweld is Italia. Een kleine Het enige land waar een direct verband lijkt op te gaan tussen de en het gebrek aan perspectief.

de oorlog' werden veleer 'gebrutaliseerd' door de economische crisis dergelijke groepen in Duitsland. De betrokken generatie 'kinderen van van werking en zingeving dat bepalend was voor de opstelling van was niet de oorlogservaring als zodanig, maar het naoorlogse proces oorlog (waaraan ze geen actief deel hadden gehad) verheerlijkten. Het bestond ze niet langer uit veteranen, maar uit jongeren die de voorbije blik dat de sa factor van belang werd in het Duitse politieke leven, geen directe invloed op de leden van de sa heeft gehad. Op het ogen-Italië leidt evenzeer tot de conclusie dat de eigenlijke oorlogservaring comparatieve studie over fascistische strijdformaties in Duitsland en een radicalisering van de bestudeerde groep leidde. Sven Reichardt van de oorlog met zijn binnenlandse politieke strijd met links die tot schen Brutaliseringssthesse aanspreken.²⁵ In zijn ogen is het veleer de nasleep men, die dem kamffixieren, entfremderten Frontheimkehrer der individualpsychologi-drukt Patrick Krassnitzer het zeldzame karakter van 'Lebenskonstrukto-

Mocht er sprake zijn geweest van een brutalisering van de soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog, dan zou die ook teruggevonden moeten kunnen worden in de naoorlogse cijfers over moord en doodslag. Aan gezien de mogelijke invloed van de oorlog op de criminaliteit en belangrijke preoccupatie van de elites vormde en bovendien door criminologen als een interessante test-case voor hun theorieën werd opgevat, zijn we hierover goed ingelicht. In tal van oorlogvoerende en zelfs neutrale landen werden in de eerste decennia na de oorlog aan dit vraagstuk studies gewijd.¹⁰ Afgaande op de naoorlogse cijfers kan de these van een brutalisering van de Europese cultuur in haar geheel als gevolg van de oorlogservaring zonder meer weerlegd worden. Uit de

De geweldadige veteraan?

Ook het interne Franse politieke leven was tijdens het interbellum niet geheel vrij van geweld en confrontatie. Met name tijdens de jaren 1930 was er sprake van herhaaldelijke botsingen tussen ordehandhavers en extreem-rechts. In een poging het debat aan te zwingelen hebben auteurs als Zeev Sternhell en Robert Soucy gesteld dat het Franse fascisme sterker was dan René Kémond of Serge Bernstein ooit had willen schrijven. Enkele oud-strijdersgroeperingen zoals de Croix-de-Feu zouden een bepaald niet te verwaarlozen rol hebben gespeeld. Nicotemin blijft de dertig jaar oude stelling van Antoine Prost nog steeds overeind.¹¹ De overgrote meerderheid van de Franse veteranen heeft zich nimmer in extreem-rechts herkend en ze vormde intengendeel een 'obsakel' voor de fascistische verleiding. De grondstroom van de Franse veteranen ging uit naar de republiek en het pacifisme. De breed gedragen afkeer van de oorlog is een belangrijke factor die Franse lere respons op de dreiging van het nationaal-socialisme in de jaren 1930 goeddeels verklaart. In zekere zin vormt de invloed van het pacifisme van de veteranen op het klimaat in de bredere Franse samenleving een voorbeeld van een civiliseringsproces dat van onderop doorgang vond en niet van bovenaf opgelegd werd. De Franse casus illustreert ten volle het problematische karakter van een mechanische relatie tussen de geweldadige oorlogservaring en brutalisering op lange termijn.

aangehaalde studies blijkt dat van een algemene stijging van die cijfers na 1918 in alle landen die als strijdende partijen bij de oorlog betrokken waren geweest, in het geheel geen sprake was. Er rekent zich ingedeel een contrast af tussen landen waar de cijfers duidelijk toenamen (zoals Duitsland, Oostenrijk en Rusland) en landen waar de cijfers stabiel bleven of zelfs een dalende tendens vertoonden (zoals Groot-Britannië en Frankrijk). Dit opvallende onderscheid vormt een belangrijke contra-indicatie voor de stelling dat de soldaten gebruikt bleef van het front teruggekeerd zouden zijn. Het kan immers niet teruggevoerd worden op fundamenteel verschillende ervaringen met geweld tijdens de oorlog. Veelert moet de oorzaak van het verschil gezocht worden in een samenspel van twee andere factoren. Enerzijds kan gewezen worden op de positie van de staat: versierkt door de overwinning wist de staat in landen als Frankrijk en Groot-Britannië zijn geweldsmonopolie ten volle te handhaven, terwijl het staatsgezag in de vroegere impéria in Centraal- en Oost-Europa desintegreerde.¹² Anderzijds leidde de veel betere situatie van de Westerse machten op sociaal-economisch vlak (met name op het terrein van de ravalilering) ertoe dat specifieke daaraan gerelateerde vormen van criminaliteit (zoals gewapend banditisme en zwarte handel), die in Centraal- en Oost-Europa verantwoordelijk waren voor een belangrijk deel van de hausse in moord en doodslag, er binnen de perken bleven.

De scepsis ten aanzien van de brutaliseringsthese wordt nog versterkt door de bevindingen over de reintegratie van veteranen in andere historische situaties. Er bestaat in de literatuur overeenstemming over het feit dat de gevechtssituatie van de soldaat een grote mate van aanpassing aan de geweldservaring, een vorm van 'brutalising' zo menen wil, vergt. Joanne Bourke stelt zich in een internationaal en diachronisch vergelijkende studie de vraag of deze emotionele verharding van soldaten tijdens de gevechtssituatie tot een langdurige brutalisering leidt die ook na de reintegratie in het burgerleven terug te vinden is.¹³ Ze constateert dat de terugkeer van de soldaten in alle wintigste eeuwse oorlogen met angsten omgeven is. De idee dat demobilisatie zou leiden tot een explosie van geweld is een constante in oorlogvoerende samenlevingen. Op basis van een groot aantal criminologische studies over het aandeel van oud-strijders in de naoorlogse criminaliteitsstatistiek. Ze sluit zich dan ook aan bij de conclusie van de criminologen Dane Archer en Rosemary Gartner dat het beeld van de

gewelddadige veteraan veleeft aan een mythe beantwoordt, dan aan een sociale realiteit.⁵⁵

Overtigens kan het vertiessend zijn de brutaliseringsstese eens helermaal om te keren. De Franse historicus Antoine Prost meent terecht dat er geen reden is om a priori aan te nemen dat een mensenvelen na het massale oorlogsgeweld in de ogen van de veteranen aan waarde verloren zou hebben.⁵⁶ Uit zijn eigen onderzoekspraktijk leidt hij af dat er ook indicaties zijn van het tegendeel. Zelfs een halve eeuw na dato bleken de meeste veteranen moeite te hebben hun eigen gewelddaden onder ogen te zien. Prost meent dat de mogelijkheid dat de frontveraring veteranen juist afkerig had gemaakt van geweldpleging, evenzeer in overweging genomen dient te worden als de brutaliseringsstese. Die opvatting leefde al tijdens het interbellum zoals bijvoorbeeld uit de volgende passage uit een Franse studie over de invloed van de oorlog op de criminaliteit blijkt: 'La violence exercée à outrance pendant les quatre années de guerre, paraît avoir fatigué les hommes et les femmes et même les enfants de guerre, parait avoir fatigué les hommes et les femmes et même les enfants de guerre, parait avoir fatigué les hommes et les femmes et même les enfants de guerre, parait avoir fatigué les hommes et les femmes et même les enfants de guerre.'⁵⁷

Hoe valt nu te verklaren dat de soldaat die tijdens de frontveraring gewend was geraakt te doden, na de demobilisatie doorgaans zonder al te veel problemen zijn vroegere geciviliseerde gedragsschemaard weer opnam? Deze vraag is in zekere mate verwant met de paradoxaal vaststelling dat de kampbeul zich eenmaal buiten de muren van het kamp ontloopt tot een voorbedelidige vader en verfiind liefhebber van klassieke muziek. De stimulerende theoretische inzichten van Abram de Swaan over genocides kunnen in dit verband verhelderend werken.⁵⁸ De Swaan benadrukt dat processen van civilisatie niet alleen tot stilstand kunnen komen of zelfs omkeren (decivilisatie), maar zich ook kunnen opsplitsen. Soms doet zich binnen de dynamiek van het civilisatieproces een tegengestelde beweging voor: de staat handhaaft en versterkt zijn geweldsmonopolie en blijft het respect voor de geciviliseerde gedragsschemaarden ten overstaan van de meerderheid van de bevolking afdwingen en belonen, maar gaat tegelijkertijd over tot structureel en extreem geweld tegen bepaalde welomschreven categorieën van (eigen) burgers. Om die spagaat beheersbaar te houden, vindt een proces van comparimentering plaats. Het geweld tegen de minderheid wordt scherp afgescheiden van de dagelijkse leefwereld van de overige burgers. De comparimentering voltrekt zich vol-

gens De Swaan bij een door de staat georganiseerde genocide (zoals de Judoecide) op verscheidene vlakken: de categorisering van de doelgroep, de fysieke isolatie van de yernietigingssoorten, de institutionele aanwijzing van bevoegde uitvoerders, de censuur en het opgelegde stilzwijgen terzake, de afgrenzing van het geweld van andere vormen van sociale interactie en – in de hoofden van de daders – een scherpe psychologische scheiding tussen hun specifieke geweldspraktijk en hun leven daarbuiten. Om de comparimentering in stand te kunnen houden zijn strngente gedragscodes en vooral een duidelijke begrenzing van het gewelddadige 'reservaat' noodzakelijk. Alleen dan is het mogelijk dat dezelfde mens die binnen de grenzen van het reservaat extreme vormen van geweld uitoeft, eenmaal erbuiten weer zijn geciviliseerde gedragsschemaard herneeemt *alsof er nooit iets gebeurd is*. De evolutie waarbij de staat door het behoud van het geweldsmonopolie een hoog niveau van civilisatie garandeert voor de meerderheid van de bevolking en tegelijkertijd specifieke compartimenten van decivilisatie creëert, noemt De Swaan een *dysciviliseringsproces*.

Ofschoon er vanzelfsprekend fundamentele verschillen bestaan tussen de context van het vernietigingskamp en van het front, biedt het concept 'dyscivilisatie' toch bruikbare aanknopingspunten voor de analyse van de frontervaringen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ondanks de uitwendige oriëntatie van de oorlog, kan men het front definiëren als een compartiment, een reservaat, waar de staat massaal en extreem geweld organiseert binnen zeer welbepaalde kriteriën. Buiten het compartiment bleef de staat door zijn geweldsmonopolie toezien op het respect voor de geciviliseerde gedragsschemaarden. Zonder kennis te hebben genomen van het theoretische model van De Swaan, neemt historicus Adrian Gregory het begrip 'compartimentering' in de mond om het contrast tussen het geweld aan het front en de relatieve gewelddoosheid van de Engelse samenleving in den brede tijdens en na de Eerste Wereldoorlog te duiden.⁵⁹ Voor de overgrote meerderheid van de soldaten is het onderscheid tussen het front en het burgerleven duidelijk en vanzelfsprekend. In hun ogen besaert er in de civiele samenleving geen aanknopingspunt voor het doden aan het front. Het uniform vormt het uiterlijke symbool van de getinstitutenaliseerde definitie van de bevoegde uitvoerders.⁶⁰ De desidentificatieroen overstaan van de vijand maakt van hem een welomlijnd doelwit. Het geweld dat aan het front uitgeoefend wordt, is niet ongeremd en chaotisch, maar ingengedest sterk gereguleerd. Bepaalde vormen van geweld worden gecoördineerd geacht en andere niet. Het concept 'dyscivil-

Het is duidelijk dat de brutaliseringshese een te globaal en allesomvattend karakter heeft om recht te doen aan de complexiteit en de diversiteit van de politieke culturen in de Europese samenlevingen tijdens het interbellum. Het causale verband tussen de directe en massale geweldserving tijdens de oorlog en een gewelddadige politieke ontwikkeling in de naoorlogse periode is te reductionistisch gebelken. Het was niet de geweldserving als zodanig die de latere ontwikkelingen bepaalden. Landen waarvan de legers en bevolkingen tijdens de oorlog op vergelijkbare wijze blootgesteld werden aan geweld, volgden na 1918 soms volstrekt uiteenlopende wegen. De opvatting dat soldaten door hun langdurige confrontatie met geweld niet meer in staat zouden zijn om zich eenmaal terug in het burgerleven weer te voegen naar 'geciviliseerde' gedragsstandaarden, kan de toetsing met de historische realiteit niet doorstaan. De politieke voorkeur van oud-strijders ging bovendien niet noodzakelijk uit naar gewelddadige stromingen, maar kon zich evenzeer vertalen in uitgesproken pacifisme.

Het belang van politieke cultuur

Isatie biedt een redelijke verklaring voor het uitblijven van brutaliserings van oud-strijders op de langere termijn: ze herkennen, net als de kampbelen, hun geciviliseerde leven, zodat ze het compartiment van het geweld verlaten hebben. Historicus Erik Monkkonen kwam in zijn lange-termijnaanlyse van moord en doodslag in New York tot de volgende conclusie: 'The violence of war (...) occurs in the war itself and not in the homes of the soldiers.'¹⁰

De vraag of deerving van de Eerste Wereldoorlog tot een 'brutalisering' van de Europese cultuur in haar algemeenheid zou hebben geleid, staat een vruchtbare analyse van de problematiek ernstig in de weg. De aandacht zou zich veel beter moeten richten op de vaststelling dat vanaf 1914 in een aantal landen uitgesproken deciviliseringsprocessen op gang kwamen, terwijl in andere landen civilliseringsprocessen dominant bleven.¹¹ De Duitse historicus Dirk Schumann deed na vergelijking van het (politieke) geweld in de naoorlogse periode in Groot-Brittannië, Frankrijk, Italië, Duitsland, de USSR in wording en oostelijk Europa in dit verband een aantal stimulerende suggesties.¹² Bepalend voor het al dan niet gewelddadige karakter van de tijd na de oorlog, was in zijn ogen niet het onderscheid tussen overwinnaars en overwonnenen, het verschil tussen grootmachten en kleinere staten of de vraag of staten al dan niet door een revolutie getransformeerd werden. Schu-

On ne passe pas! Affiche
uit 1918 van de Franse
ontwerper Maurice Neumont.
(NOD)

Union des Femmes Socialistes
Centre de la République
Comme moi, tu dois tenir, et vaincre, dans fort et malin.
Maître-tor de l'hyppocrisie boche.
C'est de nos jours, au temps et au moment, au moment
C'est de nos jours, au temps et au moment, au moment
C'est de nos jours, au temps et au moment, au moment

mannen verbond de drie gradaties in de intensiteit van de naoorlogse geweldpleging die hij onderscheidde, met Theodor Schieder's typologie van de Europese nationale staten. Volgens die benadering zouden eerst in West-Europa interne omwentelingen, later in Centraal-Europa unificatiebewegingen en ten slotte in Oost-Europa afscheidingsbewegingen tot de vorming van nationale staten geleid hebben. Na 1918 zou grenzenloos geweld kenmerkend zijn geweest voor landen met een traditie van afscheidingsnationalisme. Het geweld van paramilitaire groepen die aansluitend op de verstoring van de (prille) democrati-

Om het gevaar van determinisme te ontwijken en regelmatigheidsrecht te doen aan de nationale verschillen in politieke cultuur en traditie op het verwerkingsproces van de oorlogservaring in de diverse landen, is het noodzakelijk om in de analyse niet alleen structurele, maar ook incidentele factoren te betrekken. Norbert Elias schrijft zo de 'inensstorting van de civilisatie' onder het nationaal-socialisme goeddeels toe aan de specifieke kenmerken van Duitslands lange-terminnonwikkeling en nationalisme, maar wijst ook op het belang van directe oorzaken.⁴⁸ In zijn optiek ging het met name om de regenselling tussen de overgeërfde nationale aspiraties en het zelfbeeld van een gedeelte van de Duitse elites aan de ene kant en Duitslands machtsverlies in 1918 aan de andere kant. Door de crisis van 1930 werden de verhoudingen helemaal op scherp gesteld. Dergelijke bedenkingen kunnen ook met betrekking tot de blijvende dominante van geëvolueerde gedragssstandaarden na 1918 in landen als Frankrijk en Groot-Brittannië gemaakt worden. Die was niet alleen geworden in de politieke cultuur en traditie van de betrokken landen, maar werd ook versterkt door incidentele factoren. Door de overwinning werd de legitimiteit van de natie, het staatsgezag en de (democratische) instellingen ongewijfeld versterkt. Zelfs Antoine Prost, die de uiteenlopende werking van het oorlogservaringsproces in Frankrijk en Duitsland met veel gelijkheid toeschrijft aan verschillen tussen de politieke culturen van beide landen (met name fundamentele verschillen tussen het Franse en Duitse nationalisme), erkent het belang van de concrete uitkomst van de oorlog.⁴⁹ De uiteenlopende wijzen waarop de Europese samenlevingen de oorlogservaring verwerkt hebben, lagen fundamenteel in het verlengde van essentiële en structurele verschillen op het vlak van politieke cultuur zoals die zich in de loop van de geschiedenis hadden afgekeerd. Maar het is hier misschien de juiste plaats om nogmaals de fundamentele openheid van de algemene historische ontwikkeling te benadrukken. Alternatieve ontwikkelingswegen tegen dezelfde cultuurele achtergrond, maar onder andere incidentele omstandigheden, behoorden ook in 1918 tot de mogelijkheden.

Uit het voorgaande blijkt ten volle het belang van de nationale context voor de werking van de voorbije oorlogservaringen. Van een eenduidige verwerking van de oorlog op Europese schaal is geen sprake. Maar minstens even belangrijk in het proces van zin- en betekenisgeving van het nabije verleden waren de uiteenlopende sociale en regionale contexten binnen de grenzen van eenzelfde natie.⁵⁰ Een analyse die zich beperkt tot de reconstructie van een verondersteld ver-

sche ordening, zou typisch zijn voor de staten waaraan een unificatiebeweging ten grondslag lag. In de oude nationale staten wist men het geweld onder controle te houden zodat het bestaande politieke systeem nooit wettelijk in de gevaarzone kwam. Schumann gaat er bij zijn analyse van uit dat structurele factoren (zoals verschillen op het vlak van staats- en natievorming) uiteindelijk zwaarder wegen dan incidentele gebeurtenissen (zoals de uiteenlopende oorlogservaringen). Een duidelijke illustratie van het doorslaggevende belang van de politieke cultuur en traditie in de werking van de Eerste Wereldoorlog vormt de stelling van Adrian Gregory dat het Engelse zelfbeeld van een beschafde, niet gewelddadige natie een belangrijke vormde op de ontwikkeling van veteraanverenigingen en de aanwending van geweld als politiek actiemiddel.⁵¹ De idee dat er een verband bestaat tussen staats- en natievormingsprocessen en politiek geweld, is nauw verwant met de bekende stelling van de Amerikaanse socioloog Charles Tilly dat de aard van het heersende regime op verschillende manieren het karakter en de intensiteit van collectief geweld in de betrokken samenleving beïnvloedt.⁵²

Hoe stimulerend Schumanns stellingname ook mag zijn, geheel onprobleematisch is ze zeker niet. Het meest bezwaarlijk is haar uitgesproken statische karakter: door deciviliseringsprocessen na 1918 grotendeels toe te schrijven aan structurele factoren, is het gevaar van historisch determinisme niet denkbeeldig. Met name dertig men, door het oude dichotome onderscheid tussen 'goede' en 'slechte', civiele en etnische nationalisme impliciet weer naar voren te halen, over het hoofd te zien dat geen enkele samenleving immuun is voor processen van decivilisering. Bij het veronderstellen van sterk geëvolueerde en gepacificeerde karakter van de oude nationale staten in Noordwest-Europa zoals Frankrijk, Engeland en Nederland, kan dan nog de kritische kanttekening gemaakt worden dat dit tot op zekere hoogte opgaat voor de samenleving in het moederland, maar gezinszins als een accurate kwantificatie van de verhoudingen in de koloniën overzee kan gelden. Maar ook dichtert bij huis kunnen specifiek in de context van de naoorlogse periode kanttekeningen geplaatst worden bij het geëvolueerde karakter van bijvoorbeeld de Britse samenleving. De toenmalige Engelse trots op het feit dat een naoorlogse Freikorpsmentaliteit in Groot-Brittannië niet bestond, kan terstond sterk genuanceerd worden door te wijzen op de escalatie van geweld in Ierland, waarbij van Britse zijde ook in toenemende mate veteranen in het repressie-apparaat werden ingeschakeld.⁵³

- werkingproces op nationale schaal gaat voorbij aan de grote mate van interne diversiteit binnen de betrokken samenleving.
- Bij wijze van epiloog kan een korte verwijzing naar de Tweede Wereldoorlog niet ontbreken. Twee decennia na Versailles brak een conflict uit dat nog grooerschalliger en gewelddadiger was dan de eerste wereldbrand. Na 1945 was er echter, ondanks de hernieuwde massale erfvang met geweld, geen sprake van een brutaliseringsproces op lange termijn.¹⁶ Deze vaststelling vormt eens te meer een indicatie van het problematische karakter van de brutaliseringsstheorie.
- 1 N. Elias, *Studien über die Deutschen. Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt 1992) 232.
 - 2 G. Mossé, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars* (New York 1990).
 - 3 De school van Péron, genoemd naar het museum van het Historial te Péronne, besaart uit een internationale groep historici die de geschiedschrijving over de Eerste Wereldoorlog grondig vernieuwd hebben onder meer door gebuikmakings van cultuur-historische en antropologische invalshoeken.
 - 4 G. Mossé, *De la Grande Guerre au totalitarisme. La brutalisation des sociétés européennes* (Paris 1999).
 - 5 S. Audoin-Rouzeau en A. Becker, *14-18, renouveau la Guerre* (Paris 2000) 44-50.
 - 6 S. Audoin-Rouzeau, 'Fétécé', in: G. Mossé, *De la Grande Guerre au totalitarisme. La brutalisation des sociétés européennes* (Paris 1999) xiv-xv.
 - 7 S. Stewéls, *In oorlogstijd. Het volledige dagboek van de Eerste Wereldoorlog* (Brugge 1976) 105-106.
 - 8 R. Bessel, *Germany after the First World War* (Oxford 1993) 220-253. Voor de participerende bevolging van de besaande orde op seksueel gebied in Frankrijk zie J.-Y. Le Naour, *Mères et tourments de la chair durant la Grande Guerre. Les moeurs sexuelles des Français 1914-1918* (Paris 2002).
 - 9 M. Liepmann, *Krieg und Kriminalität in Deutschland* (Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges, Deutsche Serie) (Stuttgart, Berlin en Leipzig 1930) 37. Overigens benadrukt Liepmann dat deze operatie bij gebrek aan voldoende empirisch onderzoek niet zonder meer voor waar aangenomen mocht worden.
 - 10 N. Elias, *Studien über die Deutschen. Machtsverhouding in de negentiende en de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003) 405. (Correspondentie verscheenen als N. Elias, *Studien über die Deutsche Machtsverhouding im 19. und 20. Jahrhundert* [Frankfurt 1989]).
 - 11 T. Zwaan, *Civilisering en devaluering. Studies over staatsvorming, geweld, nationalisme en verwoesting* (Amsterdam 2001) 375-376.
 - 12 P. Gleichmann en T. Kühne (eds.), *Massenhafes Töten. Kriege und Genozide im 20. Jahrhundert* (Essen 2004).
 - 13 B. Ziemann, 'Soldaten', in: G. Hirschfeld, C. Krummich, en I. Renz (eds.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn 2003) 155-168 en J. Winter, 'Victimes de la guerre: morts, blessés et invalides', in: S. Audoin-Rouzeau en J.-J. Becker (eds.), *Enzyklopädie de la Grande Guerre* (Paris 2004) 1075-1085.
 - 14 J. Bouček, *An Intimate History of Killing* (Londen 1999) 1-31 en N. Beaupré, *Les Français combattants français et allemands de la Grande Guerre (1914-1920). Essai d'histoire comparée, profschrift*, (Paris-X-Nanterre 2002).
 - 15 A. Reisman, *Der grosse Krieg der Sprachen*. Untersuchungen zur historischen Semantik in Deutschland und England zur Zeit des Ersten Weltkrieges (Essen 2000) 144.
- 16 K. Latzel, *Deutsche Soldaten - nationalsozialistischer Krieg? Kriegserlebnis - Kriegserfahrung 1939-1945* (Paderborn 1998) 244-283. Dit hoofdstuk omvat ook vele waardevolle elementen over de Eerste Wereldoorlog.
- 17 J. Horne en A. Kramer, *German Atrocities 1914. A History of Denial* (Londen 2001).
- 18 B. Davis, *Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin. Home Fires Burning* (Chapel Hill 2000) 243.
- 19 S. Audoin-Rouzeau en A. Becker, 14-18, op.cit. 48-49.
- 20 D. Dahlmann, 'Krieg, Bürgerkrieg, Gewalt. Die Wahrnehmung des Ersten Weltkrieges und des Bürgerkriegs in der russischen Emigration und in der Sowjetunion in der Zwischenkriegszeit', in: J. Dülffer en G. Krummich (eds.), *Der verlorene Frieden. Politik und Kriegskultur nach 1918* (Essen 2002) 91-93.
- 21 N. Werth, 'Les déserteurs en Russie: violence de guerre, violence révolutionnaire et violence paysanne (1916-1921)', in: S. Audoin-Rouzeau, A. Becker, C. Ingrao en H. Rouso (eds.), *La violence de guerre 1914-1945* (Briissel 2002) 99.
- 22 R. Bessel, *Germany, op.cit.*
- 23 B. Ziemann, 'Das "Fronterlebnis" des Ersten Weltkrieges - eine sozialhistorische Zursicht Deutungen und Wirkungen in Deutschland und Frankreich', in: H. Mommsen (ed.), *Der erste Weltkrieg und die europäische Nachkriegsordnung. Sozialer Wandel und Formveränderung der Politik* (Keulen 2000) 43-82.
- 24 D. Schumann, 'Politische Gewalt in der Weimarer Republik 1918-1933. Kampf um die Straße und Furcht vor dem Bürgerkrieg' (Essen 2001) 202.
- 25 P. Kasanitz, 'Die Geburt des Nationalsozialismus im Schützengraben. Formen der Brutalisierung in den autobiographien von nationalsozialistischen Frontsoldaten', in: J. Dülffer en G. Krummich (eds.), *Der verlorene Frieden. Politik und Kriegskultur nach 1918* (Essen 2002) 145.
- 26 A. Wirsching, 'Political Violence in France and Italy after 1918', in: *Journal of Modern European History*, 1(2003) 60-79.
- 27 B. Cabanes, *La victoire inutile. La sortie de guerre des soldats français (1918-1920)* (Paris 2004).
- 28 G. Krummich, 'Der "Ruhmkampf" als Krieg: Überlegungen zu einem vertärgten deutsch-französischen Konflikt', in: G. Krummich en J. Schröder (eds.), *Der Schatten des Weltkrieges. Die Ruhrbesetzung 1923* (Briissel 2004) 9-24.
- 29 A. Pross, 'Les anciens combattants', in: S. Audoin-Rouzeau en J.-J. Becker (eds.), *Enzyklopädie, op.cit.* 1094.
- 30 Volgende paragrafen zijn voornamelijk gesitueerd op vergelijkende lectuur van de volgende werken: G. Calbairac, 'Les répercussions de la Grande Guerre sur la criminalité', in: *Etudes criminologiques*, 1928, 63-66; A. Conratan, 'Observations relatives à l'influence de la guerre sur la criminalité', in: *Annales de la médecine légale, de criminologie et de police scientifique*, 10 (1930) 89-124; J. de Roos en G. Suermann, *Die Kriminalität in den Niederlanden während und nach dem Kriege*, in: *Monatschrift für Kriminalpsychologie und Strafrechtsreform*, 14 (1923) 113-135; F. Exner, *Krieg und Kriminalität in Österreich* (Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges, Österreichische und Ungarische Serie 9) (Wenen 1927); E. Hacker, 'L'influence de la guerre mondiale sur la criminalité', in: *Revue internationale*, 4 (1927) 68-94; M. Liepmann, *Krieg und Kriminalität in Deutschland* (Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges, Deutsche Serie 10) (Stuttgart, Berlin en Leipzig 1930); H. Mannheim, *War and Crime* (Londen 1941); L. Sadoul, 'Criminalité d'après-guerre', in: *Le Temps*, 21 september 1923; L. Sadoul, 'La criminalité d'après-guerre et l'alcoolisme', in: *Le Temps*, 4 oktober 1923; T. Sellin, 'Is Murder Increasing in Europe?', in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 125 (1926) 29-34; V. Soltau, 'La guerre mondiale et la criminalité en Tchécoslovaquie', in: *Revue de droit pénal et de criminologie*, 1929, 858-893; Yocca, 'L'influence de la guerre européenne

Over de escalatie van politiek geweld Perspectieven op het Pools-Oekraïense conflict, 1939-1944

Rosa Lehmann

Wij vrochten bij Lesznow. Een muur van vijandelijke kavalere stoot ons aan alle kanten in. De spiraalver van de in kracht toenemende Poolse straftege ontspande zich met een onheilspellend gefluit. We zaten in het nauw [...] in de grillig gevormde de loopgraven stenterden bleke boeren rekruten uit Wollhymie op hun blote voeten rond. Dit voetvolk was pas de vorige dag van de ploeg weggehaald en als infanterie-reserve aan het kavalere-leger toegevoegd. De boeren hadden het best gevonden om te gaan. Zij vrochten met de grootst mogelijke overgave. Hun brisende, boerse woestheid zette zelfs de mannen van Boedjornyj in verbazing. Hun haat tegen de Poolse landjonker was uit onzichtbaar, maar oerdegelijk materiaal opgebouwd.

Dit fragment uit de verhalenbundel *Rode Ruiters* (1924) van de Russisch-joodse schrijver Isaac Babel geeft een helder en beknopt overzicht van de sociale geschiedenis van het Pools-Oekraïense grensgebied in de eerste helft van de vorige eeuw: de grote gedeels verarmde, ongeleterde en agrarische, lokale bevolking; de feodale verhoudingen in de dorpen en op de landerijen; de gespannen verhouding tussen de Poolse en Oekraïense bewoners; en tenslotte, de lange traditie van politiek geweld in de regio. Babel schreef *Rode Ruiters* naar aanleiding van zijn oorlogservaringen als correspondent en soldaat in het Eerste Cavalerie leger tijdens de twee jaar durende Sovjet-Poolse oorlog (1919-1920). Het gebiedsdeel had net een andere oorlog achter de rug, namelijk de oorlog tussen de pijpjonge, uit de puinhopen van de Eerste Wereldoorlog herrezen, Tweede Poolse Republiek en de al even jonge West-Oekraïense Republiek (1918-1919). Beide oorlogen, die in het voordeel van de Poolse Republiek werden beslecht, hadden een ontwikkende uitwerking op het leven van grote delen van de bevolking in Wollhymie en Galicie. Als gevolg van de voortdurende frontliniegevechten, de partizanensrijd, banditisme en pogroms, lieten in de periode tussen 1918 en 1920 meer dan een miljoen inwoners het leven.

De taferele die zich voordeden tijdens deze vier jaren van oorlog

sur la criminalité (Paris 1929). De studies van Exner en Lepmann zijn op empirisch vlak ongetwijfeld het sterkst onderbouwd.

31 Zelfs George Mosse geeft aan dat Franckrijk en Groo-Britannië door de relatief zachte overgang naar de vrede het brutaliseringsproces, zoals hij dat ontwaart, wisten te controleren. G. Mosse, *Fallen Soldiers*, op.cit. 159.

32 J. Bourke, *An Intimate*, op.cit. 338-348.

33 D. Archer en R. Gartner, 'The Myth of the Violent Veteran', in: *Psychology Today*, dec. 1976, 94-96 en 110-111; D. Archer en R. Gartner, *Violence and Crime in Cross-National Perspective* (New Haven en Londen 1984) 91.

34 A. Pross, 'The Impact of War on French and German Political Cultures', in: *The Historical Journal*, 37 (1994) 209 en 215-216.

35 P. Vocas, *L'Influence*, op.cit. 34-35.

36 A. de Swaan, *Dyscivilisatie*, massale uitroeiing en de staat, in: *Amerikans Sociologisch Tijdschrift*, 26 (1999), 289-301.

37 A. Gregory, 'Peculiarities of the English? War, Violence and Politics: 1900-1939', in: *Journal of Modern European History*, 1 (2003) 52.

38 Voor de rol van het uniform zie J. Bourke, *An Intimate*, op.cit. 354.

39 E. Monkkonen, *Murder in New York City* (Berkeley, Los Angeles en Londen 2001) 18.

40 Voor het denkenam betreffende (de)civiliseringsprocessen zie T. Zwaan, *Civilisatie*, op.cit.

41 D. Schumann, 'Europa, der Erste Weltkrieg und die Nachkriegszeit: eine Kontinuität der Gewalt', in: *Journal of Modern European History*, 1 (2003) 30-31.

42 A. Gregory, *Peculiarities*, op.cit. 44-59.

43 C. Tilly, *The Politics of Collective Violence* (Cambridge 2003) 231-232.

44 A. Gregory, *Peculiarities*, op.cit. 53.

45 N. Elias, *Stilles*, op.cit. 532-534.

46 A. Pross, *The Impact*, op.cit. 211.

47 Zie de pertinente opmerkingen van B. Ziemann, *Soldaten*, op.cit. 166.

48 Zie in dit verband de bundel van R. Bessel en D. Schumann (eds.), *Fifz After Death. Approaches to a Cultural and Social History of Europe During the 1940s and 1950s* (Cambridge 2003).